

УДК (UDC) [94 :93] (477.7) «18/19»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).659](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).659)

AGRICULTURAL TRAINING IN AGRICULTURAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF KHERSON HUBERNIA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Oleksandr Trygub

Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine)

e-mail: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to outline the general trends in the formation of agricultural training in the second half of the 19th – early 20th century within Kherson hubernia; to determine the circle of key agricultural educational institutions, their establishment, and development in the specified period; to characterize the social and age features of the student contingent.

The scientific novelty. Information on the development of agricultural training in Kherson hubernia in the pre-Soviet period is summarized; a social picture of students, which testifies to the predominantly peasant orientation of agricultural training is formed.

Conclusions. With the beginning of the Peasant Reform implementation, the problem of increasing the efficiency of agricultural production became more and more urgent, which was directly related to the spread of agronomic knowledge and the training of professional agronomists.

In the last quarter of the 19th century, the attention of progressive circles of society – zemstvo bodies, public organizations, and individuals to the development of the lower rural vocational-technical school steadily increased, and they joined their efforts to establish industry-specific educational institutions. In Kherson hubernia, zemstvos, public associations, and private initiatives played a key role in the establishment of agricultural training institutions and their further development. The state, in terms of support and development of agricultural training, acted mostly as one of the investors, regulator, and controlling body, playing a secondary role in their initiation.

Despite the constant lack of funds, weak educational and methodological, didactic, and organizational and legal framework, agricultural educational institutions made a significant contribution to the formation of the system of training the qualified personnel potential for the region's agriculture. In addition, the newly established institutions made a certain contribution to scientific research in the agricultural sector, helped in the organization of fields for crop samples, introduced new crops, started new gardens, vineyards, etc.

Agricultural educational institutions also played a certain role in public awareness. At the beginning of the 20th century, it became traditional to hold various courses on their basis (for agronomists, teachers, peasants, etc.) with the teaching of agricultural knowledge; and the Society for the Spread of Enlightenment among the Jews of Russia sent teachers of Jewish schools to Novopoltavka "to familiarize themselves with the organization of natural science education".

Funding. The study was prepared based on the results of fundamental research "The Socio-cultural Space of Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – First Third of the Twentieth Century: the Peasant-centric Dimension" (state registration number: 0123U101600) with the support of the National Research Foundation Fund of Ukraine.

Keywords: agricultural training, Kherson hubernia, agricultural school, training of peasants, professional training, government educational policy, agriculture

АГРАРНА ОСВІТА У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 19 – ПОЧАТКУ 20 СТ.

Олександр Тригуб

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

e-mail: alextrigub@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

АНОТАЦІЯ

Метою статті є окреслення загальних тенденцій становлення аграрної освіти другої половини 19 – початку 20 ст. у межах Херсонської губернії; визначення кола ключових сільськогосподарських навчальних закладів, їх виникнення та розвиток у зазначений період; характеристика соціальної та вікової складової контингенту учнів тощо.

Наукова новизна: узагальнено відомості з питання становлення аграрної освіти у Херсонській губернії у дорадянський час; сформовано соціальну картину учнів, яка свідчить про переважно селянську спрямованість аграрної освіти.

Висновки. З початком реалізації Селянської реформи все актуальнішим поставало питання підвищення ефективності сільського виробництва, що напряду було пов'язано із поширенням агрономічних знань і підготовкою професійних агрономів.

В останній чверті 19 ст. увага прогресивних кіл суспільства – земських органів, громадських організацій і приватних осіб до розвитку нижчої сільської профтехшколи неухильно зростала й об'єднувалися їхні зусилля щодо створення навчальних закладів. У Херсонській губернії ключову роль у відкритті навчальних аграрних закладів і подальшому їхньому розвитку відігравали земства, громадські об'єднання та приватна ініціатива. Держава, у розрізі підтримки й розвитку аграрної освіти, виступала здебільшого одним із інвесторів, регулятором і контролюючим органом, виконуючи в їх започаткуванні другорядну роль.

Не дивлячись на постійну нестачу коштів, слабку навчально-методичну, дидактичну й організаційно-правову базу аграрні навчальні заклади зробили суттєвий внесок у становлення системи підготовки кваліфікованого кадрового потенціалу сільського господарства регіону. Окрім того, нововідкриті заклади зробили певний внесок до наукових пошуків у в аграрній сфері, допомагали в організації зразкових полів, упроваджували нові сільськогосподарські культури, закладали нові сади, виноградники тощо.

Несли сільськогосподарські навчальні заклади і просвітницьку роль. На початку 20 ст. традиційним стало проведення на їх базі різного роду курсів (для агрономів, вчителів, селянства тощо) з викладанням знань із сільського господарства; а Російське товариство з поширення освіти між євреями відряджало учителів єврейських шкіл до Нової Польщі «для ознайомлення з постановкою навчання природознавству» і т.д.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Національного фонду досліджень України.

Ключові слова: аграрна освіта, Херсонська губернія, сільськогосподарська школа, освіта селян, професійна освіта, урядова освітня політика, сільське господарство

Вступ

Сільське господарство вже багато століть виступає основою економіки українського народу та продовжує зберігати свої позиції і в сучасній українській державі. Тривалий час знання, що вимагалися для успішного обробітку землі, передавалися переважно у межах сільських громад, або селянських сімей. До середини 19 ст. ці знання були достатніми, оскільки сільськогосподарські процеси були трудомісткими, немеханізованими та, відповідно, малоефективними.

Селянська реформа 1861 р. відкрила шлях до капіталізації сільського господарства, яке почало набувати яскраво виражений товарний характер. Цьому сприяло поширення промислової революції на терени України та поява у 1842 р. першого заводу сільськогосподарського машинобудування на хуторів Дмитрівка у Чернігівській губернії. Зазначена галузь почала масово розвиватися в українських містах, доповнюючи масовий імпорт механічних знарядь для сільгоспробіт. Зазначене призвело до небаченого зростання продуктивності та розмірів урожаїв, чому і сприяла механізація сільськогосподарського виробництва.

Враховуючи високі темпи розвитку нових технологій у сільського господарстві, аграрії, які у своїй переважаючій більшості складали селяни, потребували підвищення освіти та набуття нових знань. Аграрна освіта дозволяла селянам вивчати сучасні методи обробітку землі, тваринництва та сільськогосподарських інновацій, що сприяло збільшенню виробництва та врожайності.

Виходячи із зазначеного, автор ставить *метою статті* окреслення загальних тенденцій становлення аграрної освіти другої половини 19 – початку 20 ст. у межах Херсонської губернії; визначення кола ключових сільськогосподарських навчальних закладів, їх виникнення та розвиток у зазначений період; характеристика соціальної та вікової складової контингенту учнів тощо.

Огляд літератури

Зацікавлення становленням і розвитком сільськогосподарської освіти у Російській імперії загалом, і в українських губерніях, зокрема, почалося вже з останньої чверті 19 ст. Серед розмаїття праць хотілося б виділити роботи Н. Москальського¹, А. Неболсіна², І. Стебута³, Ф. Гейдука⁴, І. Міклашевського⁵, та С. Богушевського⁶ й ін.

Усі вказані автори дають загальне уявлення про становлення системної аграрної освіти на теренах Російської імперії, переважно аналізуючи її європейську

¹ Москальский Н.П. Сельскохозяйственные учебные заведения ведомства Министерства государственных имуществ. Вып. 1. Средние сельскохозяйственные учебные заведения. Санкт-Петербург: тип. В.Ф. Киршбаума, 1881. 99 с.

² Неболсин А.Г. Историко-статистический очерк общего и специального образования в России. Санкт-Петербург: тип. В.Ф. Киршбаума, 1884. 259 с.

³ Стебут И.А. Сельскохозяйственное знание и сельскохозяйственное образование. Москва: тип. И.И. Родзевича, 1889. 169 с.

⁴ Гейдук Ф.И. Наши низшие сельскохозяйственные школы. Одесса: тип. «Одес. новостей», 1891. 119, [3], 32, [1] с., табл.

⁵ Миклашевский И.Н. Очерки из истории сельскохозяйственного образования в России. Санкт-Петербург: тип. И.Н. Скороходова, 1893. [2], 66 с.

⁶ Богушевский С.К. Несколько мыслей о системе сельскохозяйственного образования в России. Юрьев: тип. К. Маттисена, 1898. 30 с.

частину. Досить ґрунтовною вбачається робота Ф.Гейдука, який проаналізував данні про діяльність півсотні нижчих сільськогосподарських навчальних закладів, висловив своє бачення їхньої ефективності, вказавши не лише позитивні сторони становлення аграрної освіти, а й її недоліки. Оскільки книга була написана на матеріалах до 1889 р., то нижчі навчальні заклади Херсонської губернії до книги не попали, адже їх ще не було. І. Міклашевський виділив три етапи становлення та розвитку аграрної освіти: дореформений, час реформ і післяреформений. При цьому автор наполягає на зверхності теоретичного навчання над формуванням практичних навичок.

Часто подібні праці неповні у фактологічному матеріалі, згадуються не всі навчальні заклади (що, ймовірно, пов'язано з проблемою отримання інформації про них у зв'язку з різною підпорядкованістю – Міністерство землеробства, місцеві земства, приватні особи), або ж згадка є побіжною та незмістовною⁷.

Проблеми участі земств у розвитку сільськогосподарської освіти знаходимо у працях відомих «істориків земств» І.Белокопського⁸ та Б.Веселовського⁹. І.Белокопський прослідкував діяльність земств у сфері аграрної освіти на прикладі декількох губерній, у тому числі і Херсонській, показавши детально стан сільськогосподарського училища у м.Херсоні. Відомий історик земств Б.Веселовський узагальнює розглянув земську діяльність у сфері аграрної освіти, відзначаючи ключову роль земств у фінансуванні навчальних закладів, підборі педагогічних та управлінських кадрів, вирішенні організаційних питань тощо.

Серед багатой спадщини радянської історико-педагогічної науки відзначимо класичну роботу М.Кузьміна¹⁰, де окрім професійно-технічної та комерційної освіти показано й урядову політику у галузі сільськогосподарської освіти. В українсько-радянській історіографії подібний характер має монографія М.Пузанова та Г.Терещенка¹¹, але дорадянському періоду приділено мінімум уваги – трохи більше 20 сторінок. Відповідно, що ні про яку ґрунтовність вивчення проблеми розвитку професійно-технічної освіти імперської доби говорити не приходиться.

Сучасна історіографія проблеми представлена багатьма ґрунтовними працями українських і російських дослідників. Тому ми згадаємо лише ті роботи, які зробили свій внесок у вивчення аграрної освіти саме Херсонської губернії. Історичний огляд розвитку Херсонського сільськогосподарського училища подає у своєму дисертаційному дослідженні Я.Нагрибельний¹², а становлення та

⁷ Наприклад, А.Неболсін у 4-х рядках згадує про Херсонське сільгоспучилище, помилково стверджуючи, що воно було відкрите (правильно – перетворене в училище) у 1882 р. і вказує кількість учнів на 1882-83 н.р. – *Неболсін А.Г. Историко-статистический очерк... С. 190.*

⁸ *Белокопский И.П. Земство и сельскохозяйственные школы. Чернигов: ред. «Зем. сборника Чернигов. губ.», 1894. 118 с.*

⁹ *Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет. Т. 2. Санкт-Петербург: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. 703 с.*

¹⁰ *Кузьмин Н.Н. Нижнее и среднее специальное образование в дореволюционной России. Челябинск: Южноуральское книжное издательство, 1971. 278 с.*

¹¹ *Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. Киев: Вища школа, 1980. 232 с.*

¹² *Нагрибельний Я.А. Розвиток професійної освіти на Херсонщині у другій половині ХІХ століття – на початку 1920-х рр.: дис... к.і.н.: 07.00.01 – історія України. Миколаїв, 2012. 240 с.*

педагогічну діяльність нижчих закладів аграрної освіти Південної України на дисертаційному рівні вивчав М. Гончар¹³.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми піднімали у статейних публікаціях: О. Волос (роль земств у становленні аграрної освіти)¹⁴, О. Дорошенко (Ольгинська сільськогосподарська школа)¹⁵, І. Міронова (аграрна освіта селянства)¹⁶, Я. Пасік (Новополтавська сільськогосподарська школа)¹⁷. Загальний огляд розвитку професійної освіти подано у статті О. Тригуба, С. Дегтярьова та В. Пархоменка¹⁸, але аграрну освіту автори залишили поза межами публікації.

Історичні нариси про становлення провідних аграрних закладів Херсона та Миколаєва містять короткий виклад історії сільськогосподарської освіти у регіоні та окремі матеріали (архівні документи, виписки із друкованих видань, фотографії) з історії дорадянських навчальних закладів¹⁹.

Останні десятиліття значну увагу розвитку землеробських (сільськогосподарських) освітніх установ приділяють російські історики та педагоги. Велика кількість дисертаційних досліджень аналізують як загальні тенденції аграрної освіти дорадянської доби, так і вивчають реалізацію цього освітнього напрямку у межах окремих регіонів чи губерній. Так, загальні тенденції державної імперської політики у зазначеній сфері розкрила у дисертаційному дослідженні М. Книга²⁰, а Н. Пічужкін у своїх монографіях прослідкував окремі аспекти розвитку нижчої та середньої аграрної освіти, провів аналіз діяльності зазначених типів шкіл (у тому числі і на території українських губерній)²¹.

Отже бачимо, що напрацювань на сьогодні досить багато, але до створення ґрунтовної узагальнюючої праці як на українських теренах, так і в межах Херсонської губернії, ще далеко. Саме тому автором і поставлено завдання

¹³ Гончар М.В. Розвиток нижчої професійної освіти на Півдні України у II половині XIX – початку XX століття: дис... к.пед.н.: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Херсон: 2015. 301 с.

¹⁴ Волос О.В. Пропаганда сільськогосподарських знань земськими установами на Херсонщині (80-ті рр. XIX – поч. XX ст.). *Наукові праці: збірник* (Миколаїв). 2000. Т. 5: Історичні науки. С. 49-54.

¹⁵ Дорошенко О.М. Історія Ольгинсько-Скаржинської сільськогосподарської школи. Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. 2008. Т. 19. С. 249-255.

¹⁶ Міронова І. Просвітницька агрономічна допомога селянам Півдня України на початку XX ст. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 3 (6). С. 37-49. DOI: 10.33782/2708-4116.2021.3.75

¹⁷ Пасик Я. Новополтавские еврейские сельскохозяйственные учебные заведения. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я* / Голов. ред. Л.Л. Левченко. Випуск IX. Т. I. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2020. С. 235-265.

¹⁸ Trygub O., Degtyarev S., Parkhomenko V. The Development of Vocational-Technical Education in the Ukrainian Governorates of the Russian Empire in the Late 18th and Early 20th Centuries. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*. 2023. № 12 (2). P. 678-691. DOI: 10.13187/ejced.2023.2.678; Trygub O., Degtyarev S., Parkhomenko V. The Development of Vocational-Technical Education in the Ukrainian Governorates of the Russian Empire in the Late 18th and Early 20th Centuries. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*. 2023. № 12 (3). P. 1071-1081. DOI: 10.13187/ejced.2023.3.1071

¹⁹ Ушкаренко В.А., Мартынова Т.Д. Херсонский государственный аграрный университет: исторический очерк. Херсон: Айлант, 1999. 180 с.; Березовська Т.В. Історія розвитку аграрної освіти на Миколаївщині / голов. ред. В.С. Шебанін. Миколаїв: МДАУ, 2012. 96 с.

²⁰ Книга М.Д. Становление и развитие системы сельскохозяйственного просвещения в губерниях европейской России (90-е годы XIX в. – 1917 г.): дис... д. и. н.: 07.00.02 – Отечественная история. Воронеж, 2018. 532 с.

²¹ Пичужкин Н.А. Очерки об истории аграрного образования в России XIX века. Москва: Мегapolis, 2017. 301 с.; Васильев В.П., Пичужкин Н.А. Становление и развитие системы аграрного образования в России (XIX – начало XX века). Москва: ООО Издательство «Триада», 2017. 502 с.

здійснити у межах журнальної публікації узагальнення досвіду створення та діяльності професійних навчальних закладів аграрного профілю, показавши їх важливу роль для розвитку сільського господарства краю та поширення аграрних знань серед південноукраїнського селянства.

Урядова політика у сфері аграрної освіти кінця 18 – початку 20 ст.

Перші паростки необхідності підвищення аграрної освіти у Російській імперії загалом, і на українських землях зокрема, з'явилися у кінці 18 ст. та пов'язані з ім'ям відомого вченого-аграрія та першого вітчизняного професора землеробства Михайла Ліванова (1751-1800). З швидким будівництвом причорноморських міст і розбудовою Чорноморського флоту виникла потреба достойного забезпечення продовольством як військових, так і робоче населення Миколаївського адміралтейства. Okремо, як зазначає В.Вергунов, стояло питання експорту вирощеної сільськогосподарської продукції на зовнішні ринки, що приносило значні прибутки. З метою мати відповідних освічених фахівців для цієї справи за дорученням князя Г.О.Потьомкіна (він також виділив земельну ділянку з фонду Чорноморського відомства) М.Ліванов у 1790 р. відкриває перший у Російській імперії, у сучасному розумінні, навчальний заклад аграрного профілю – Школу практичного землеробства для селян-переселенців у с.Богоявленське (до 8 березня 1789 р. с.Вітовка) біля м.Миколаєва (нині Корабельний район міста). Випускники школи повинні були зробити все можливе, щоб місцеві селяни (здебільшого переселенці з Полтавщини та Чернігівщини) при господарюванні на землі у своїх хуторах і дворяни, яким були роздані землі, відмовилися від перелогу і за можливості – трипілки, а також навчити переселенців новітнім прийомам землеробства, при застосування яких пашня поділялася на 6-7 полів²². У 1797 р. Богоявленська школа землеробства переїхала до с.Чарлево (Павловськ) під Петербургом, де проіснувала до 1803 р.

Систематичні заходи з поширення сільськогосподарської освіти було запроваджено Департаментом землеробства, який діяв як підрозділ Міністерства державних маєтностей (1837). У 1837 р. були прийняті перші законодавчі акти, що стосувалися сільськогосподарської освіти: «Положення про землеробські училища» і «Статут для землеробських училищ». Надалі було прийнято рішення про заснування в м.Горках землеробської школи (1840) і створення в імперії мережі зразково-освітніх ферм. Наказ про створення навчальних ферм було підписано у 1841 р.²³

Але загалом, до останньої чверті 19 ст. держава мало цікавилася аграрною освітою. Ініціатива відкриття навчальних закладів спочатку знаходилася у сільськогосподарських товариств і приватних осіб, а з початком Великих реформ до цього процесу приєдналися земства. Про пасивність до цієї галузі освіти свідчить загальна кількість землеробських шкіл на імперському рівні на кінець 1878 р. – 14 шкіл із 1292 учнями²⁴, що, звісно, ніяк не могло задовольнити потреби сільськогосподарської галузі.

²² Вергунов В. Фундатору сільськогосподарської науки та спеціальної галузевої освіти на українських землях професору М.Г. Ліванову – 265 років. *Емінак*. 2017. № 1 (17). Т. 2. С. 93-94.

²³ Рибченко Д.М. Становлення сільськогосподарської освіти в контексті всесвітньої історії. *Історія науки і біографістика*. 2006. № 1. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2006-1/06rdvki.html>

²⁴ Бруцкус Б. Школы сельскохозяйственные. *Энциклопедический словарь*. Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. 39а: Шенье-Шуйский монастырь. Санкт-Петербург: тип. Акц. Общества Брокгауз-Ефрон, 1903. С. 630.

30 травня 1878 р. царський уряд затвердив «Положення про землеробські училища»²⁵, яке здійснило поштовх до розвитку середньої аграрної освіти, оскільки їх було зрівняно з реальними училищами та підпорядковано Міністерству державного майна (Департамент землеробства і сільської промисловості).

Положення визначало шестирічний курс навчання. Вступити можна було як за іспитами (із домашньою освітою, або незакінченим курсом реальних училищ), так і без них (у разі наявності свідоцтва про закінчення двокласного училища). Теоретичний курс складався із загальних предметів – Закон Божий, російська та німецька мови, загальна та російська історія, математика, хімія, фізика, географія та креслення, так і спеціальних – мистецтво сільського будівництва, вчення про землеробські знаряддя та машини (з основами механіки), сільськогосподарські технології, рослинництво, тваринництво та ветеринарія, сільськогосподарська економія та рахівництво, правознавство «необхідне для сільського господаря». Для училищ із садівничим профілем (наприклад, Уманське училище землеробства та садівництва) вимагалось викладання латинської мови, садівництва та городництва.

Випускники землеробських училищ отримували звання особистого почесного громадянина (за умови зразкового відпрацювання по спеціальності протягом 7 років) та мали право вступу до вищого навчального закладу. Крім того, вихованці, залежно від успіхів, отримували звання «вченого управителя», «помічника вченого управителя» («садового») та «нарядника сільськогосподарських робіт».

Натомість сільське господарство та пересічний селянин потребували, насамперед, базових знань, що вимагало упорядкування питань у сфері нижчої аграрної освіти. У відповідь на суспільно-економічні запити та після тривалих дискусій у державних, науково-освітніх і поміщицьких колах, 27 грудня 1883 р. було затверджене «Нормальне Положення про нижчі сільськогосподарські школи»²⁶.

Відповідно до Положення нижчі сільськогосподарські школи поділялися на 2 розряди за обсягом навчальної програми і за напрямком на 2 види: загальні – для вивчення сільського господарства загалом, і спеціальні – для вивчення окремої сільськогосподарської галузі (садівництва, городництва, бджільництва, виноробства тощо). До шкіл 1-го розряду могли вступати особи, які закінчили двокласні сільські училища, а школи 2-го розряду з більш вузьким спектром предметів вивчення були орієнтовані на випускників будь-яких, головним чином однокласних, початкових народних училищ.

Питанню засновників шкіл давалася практично повна свобода (фактично, Положення закріпило тогочасний стан справ), адже їх могли відкривати земства, товариства але приватні особи, але лише за дозволом Міністра державного майна. При цьому держава не гарантувала своєї підтримки ініціаторам засування

²⁵ Высочайше утвержденное Положение о земледельческих училищах. 30 мая 1878 г. № 58586. *Полный свод законов Российской империи* (ПСЗРИ). Собрание второе. Т. 53 «1878». Отд. 1. Санкт-Петербург, 1880. С. 379-381.

²⁶ Высочайше утвержденное Нормальное Положение о низших сельскохозяйственных школах. 27 декабря 1883 г. № 1919. *Полный свод законов Российской империи* (ПСЗРИ). Собрание третье. Т. 3 «1883». Санкт-Петербург, 1886. С. 491-494.

навчальних закладів, ймовірно натякаючи на те, щоб засновник розраховував на власні сили. Натомість місцевій адміністрації давалося право на безкоштовне виділення школі до 546 га державної землі та грошової субсидії зі скарбниці до 3500 руб. на рік незалежно від форми власності.

Навчальний курс у нижчих школах тривав 3 роки, які розподілялися на три класи. Школи першого розряду мали поглиблене вивчення спеціальних предметів, а також вимагали від вступника знань із загальних предметів в обсязі двокласних сільських училищ, а другого – давали загальні знання із суспільних і профільних предметів, а від вступника вимагалися знання курсу початкових народних училищ.

Як стверджує Т. Сорокіна, процес розвитку мережі нижчих сільськогосподарських шкіл у Російській імперії йшов повільно та територіально нерівномірно. Так, до початку 1894 р. у Новгородській і Бессарабській губерніях діяло по три школи, у Смоленській, Харківській, Чернігівській, Полтавській, Курській і Херсонській – по дві, у 18 губерніях – по одній, а у 24 їх не було зовсім. Загалом же, як зазначає дослідниця, «у Росії кінця XIX ст. активно розвивався процес «насадження» нижчих сільськогосподарських навчальних закладів, але фактично не було планування цієї роботи»²⁷. Державна участь у цьому процесі полягала у формуванні нормативно-правової бази, фінансовій підтримці, роботі з планування та організації контролю за діяльністю сільськогосподарських шкіл.

Характерною рисою мережі нижчих шкіл на межі століть було їх одержавлення. Багато приватних власників-засновників почали відмовлятися від утримання навчальних закладів і передавали їх земствам і державній скарбниці. Так, у Херсонській губернії до державної власності та Херсонському земству були передані Ямчицька та Ольгинська нижчі школи. На думку Т. Сорокіної, це було викликано тим, що у ринковій повсякденності багато землевласників не мали можливості утримувати навчальні заклади, а владні структури та земства вже мали необхідний досвід цієї роботи²⁸.

26 травня 1904 р. було затверджено нове «Положення про сільськогосподарську освіту»²⁹, яке визначало загальні підстави для влаштування сільськогосподарських навчальних закладів. Право визначати устрій, порядок управління, обсяг навчального курсу та розподіл уроків надавалося міністру землеробства та державного майна, який затверджував статuti навчальних закладів.

Положення передбачало чотири основних типи сільськогосподарських навчальних закладів (крім вищих): середні та нижчі сільськогосподарські училища, нижчі сільськогосподарські школи (I та II розрядів) і практичні сільськогосподарські школи. Сільськогосподарські навчальні заклади могли бути чоловічі та жіночі, загальні та спеціальні, які мали на меті навчання окремим галузям сільського господарства.

Середні училища мали шестирічний курс навчання з викладанням наступних

²⁷ Сорокіна Т.А. Становление сети низших сельскохозяйственных школ в Курской губернии в конце XIX – начале XX века. *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета*. 2019. № 2 (50). Т. 1. 8 с. URL: <http://scientific-notes.ru/magazine/archive/number/142>

²⁸ Ibidem.

²⁹ Высочайше утвержденное Положение о сельскохозяйственном образовании. 26 мая 1904 г. № 24628. *Полный свод законов Российской империи (ПСЗРИ)*. Собрание третье. Т. 24 «1904». Отд. 1. Санкт-Петербург, 1907. С. 544-553.

предметів: Закон Божий, російська мова й одна з нових мов, географія, історія, математика, креслення та малювання, природознавство, землемірство, сільське господарство та його галузі, рахівництво та правознавство. Учні, які закінчили курс училища, одержували звання агронома.

Нижчі училища мали трирічний курс навчання, але у спеціальних училищах термін навчання міг бути скорочений до двох років, і навіть до одного. До обов'язкових предметів викладання відносилися: Закон Божий, російська мова, арифметика, основи геометрії, креслення, землемірство, географія, історія Росії, основні відомості з природничих наук, сільське господарство з його галузями місцевого значення, основи аграрного права.

Практичні сільськогосподарські школи призначалися для підготовки «вмілих техніків-робітників» з різних галузей сільського господарства: садівництво, виноградарство, виноробство, маслоробство, а також скотарство, вівчарство тощо. Тривалість курсу навчання у практичних школах – від одного до трьох років. Для вступу до таких шкіл потрібно було лише вміння читати та писати; а у виняткових випадках могли бути прийнятими і неписьменні.

Положення 26 травня 1904 р. передбачало також влаштування інших форм навчання для поширення сільськогосподарських знань: сільськогосподарських класів, курсів, читань і бесід. Також могли влаштовуватися навчально-практичні господарства, навчально-ботанічні сади, музеї, спеціальні сільськогосподарські бібліотеки (читальні) й інші подібного роду заклади³⁰.

У результаті, на початок 20 ст. в Російській імперії сформувалася система сільськогосподарської освіти і включала нижчі, середні училища і сільськогосподарські відділення при загальноосвітніх школах. Усе це підготувало основу створення у країні професійної вищої аграрної освіти, яка існувала лише у вигляді окремих підрозділів при класичних і технічних університетах і перебувала у зародковому вигляді.

ХЕРСОНСЬКЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ УЧИЛИЩЕ – ФЛАГМАН СЕРЕДНЬОЇ АГРАРНОЇ ОСВІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Землеробська школа. На початку 1860-х років, коли в імперії почали розгортатися реформи, що безпосередньо впливали на трансформацію та прискорений розвиток аграрної галузі, у Херсонській губернії не було жодного навчального закладу, який би готував аграріїв. Головне училище садівництва, яке було відкрите в Одесі у 1844 р. для підготовки висококваліфікованих садівників і спеціалістів у галузі садівництва, у 1859 р. було переведене до Умані, де були відповідні умови для підготовки подібного роду фахівців.

Ідея виникнення навчального закладу сільськогосподарського профілю у Херсонській губернії виникла у середовищі Товариства сільського господарства Південної Росії в 1866 р. Початково пропонувалося відкрити спеціалізовані класи «для підготовки сільських вчителів при землеробській фермі Товариства» в Одесі. Але даний проєкт було відхилено земськими осередками, які виступили проти змішування педагогічної й аграрної освіти.

У 1868 р. було запропоновано новий проєкт авторства кандидата природничих наук С. Бобровського. У земському середовищі цей проєкт було прийнято з

³⁰ *Ив-ко Н.* Школы сельскохозяйственные. *Энциклопедический словарь.* Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. 2: Пруссия-Фома. Россия. Санкт-Петербург: тип. Акц. Общества Брокгауз-Ефрон, 1907. С. 886-887.

прихильністю, але з багаточисленними правками. Важливим аспектом проєкту було те, що в планах було приймати на навчання переважно селянських дітей і навчати їх за рахунок земства, тобто з повним пансіоном. Обговорення, доповнення та виправлення Положення про училище тривало до 1872 р., яке й лягло в основу статуту, що був затверджений 13 грудня 1873 р.³¹ У 1872 р. Херсонська міська дума прийняла рішення про виділення 100 десятин землі, що остаточно затвердило земство у думці про місцеперебування училища у губернському центрі³².

17 вересня 1874 р. в коридорах навчального корпусу пролунав перший дзвінок, а вже 8 жовтня відбулося офіційне відкриття. Двері закладу відчинив перший директор, професор механіки Євген Котельніков.

Училище представляло собою сільськогосподарський навчальний заклад початкового типу (школа) 3го розряду із трирічним, пізніше чотирирічним, терміном навчання, що підпорядковувався Міністерству народної освіти (цей факт пізніше дослідники відносили до негативних, оскільки міністерство нічим не могло допомогти у становленні училища). До училища приймали переважно селянські хлопці у віці 14-20 років, які мали початкову освіту (або просто мали мінімальний набір знань – вміли читати, писати та рахувати). У перший рік було прийнято 36 учнів з різних повітів Херсонської губернії. Усі вони знаходилися на повному пансіонному забезпеченні (натомість забезпечені батьки вносили певну плату за навчання та Херсонське земство забезпечувало стипендіями 60 учнів)³³.

У землеробській школі (офіційна назва навчального закладу) викладалися загальноосвітні предмети – Закон Божий, російська мова, арифметика, географія, історія; природничі – фізика, хімія, зоологія, ботаніка, фізіологія тварин і рослин; спеціальні – полеводство, тваринництво, вівчарство, землемірство, вчення про машини тощо.

Протягом першого етапу історії училища (1874-1882) навчальні плани були нестабільними, відбувався постійний пошук оптимальної траєкторії навчання – одні предмети змінювали інші, інколи без якогось обґрунтування. Нестабільною була і практична складова навчання. Усе це призводило до постійної плинності як керівних кадрів – директорату, так і вчительського персоналу³⁴.

Значної уваги приділялося практичним заняттям, які проводилися на навчальній фермі з городом (90 десятин), в саду з ботанічним відділом і деревним розплідником. Протягом 1874-79 рр. відбувалися пошуки оптимальної організації шкільної форми. Певного порядку у цій справі вдалося досягти новому директору школи (1876-79 рр.) П.Г.Подобі. Останнім в основу навчального процесу було покладено принцип трудового начала. Господарство ферми базувалося майже винятково на праці учнів. На роботу у господарстві зверталася така ж увага, як і на теоретичні навчання. Учень, який не виконував робочого плану, залишався у тому ж класі на другий рік.

³¹ Исторический очерк 25-летней деятельности Херсонского земского сельскохозяйственного училища, 1874-1899. Херсон: Паровая типо-литография О.Д. Ходушиной, 1900. С. 9-11.

³² Держархів Херсонської області (ДАХО). Ф. 4. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1-3; *Нагрибельний Я.А.* Розвиток професійної освіти на Херсонщині... С. 94; *Павленко В., Куціпак О.* До питання про розвиток освіти в Херсонській губернії 1890-1910 рр. *Південний архів. Історичні науки.* 2002. Вип. 9. С. 54-59.

³³ *Ушкаренко В.А., Мартынова Т.Д.* Херсонский государственный аграрный университет... С. 13-14.

³⁴ Исторический очерк 25-летней деятельности Херсонского земского сельскохозяйственного училища... С. 19-24.

Зазначені ідеї поглибив наступний директор М.В.Неручев (1879-82 рр.). До практичних занять учнів були віднесені не тільки роботи у полі, на фермі, в саду й огороді, але й підсобних майстернях – кузні та столярні. Під керівництвом завідувача ферми та викладача землеробства О.О.Ізмаїльського у 1879-81 рр. почали проводити перші наукові ґрунтові дослідження, що поклало початок науковій школі землеробства³⁵.

Особливо високо сучасники оцінювали організоване у цей час дослідне поле, завдання якого полягало у тому, щоб давати учням показові приклади відносно різного роду культурних сільськогосподарських прийомів. На полі проводилися експерименти щодо впливу на урожайність різноманітних факторів: глибини оранки, вплив кількості, якості та виду добрив, час посіву й інше.

Загалом фермерська земля була поділена на 10 ділянок, де вирощували різні культури: звичні зернові (пшениця, овес, жито), люцерну, просо, могоар, джугар, вику (бобова культура) тощо. Продукти з огороду переважно йшли для внутрішнього використання, а залишки продавалися на базарі. Казенний сад (3 дес.) не відігравав якоїсь ролі у господарстві школи, а в 1877 р. було заведено виноградник із кримських сортів на площі у 1400 кв. сажнів³⁶.

Щодо соціального складу вступників та учнів, то зазначається, що із 85 учнів, стан яких відомий (усього на першому етапі навчалося 150 осіб), 45 (53%) склали діти селян та інших селянських станів, інші відносилися до дворян, чиновників, духовенства та різночинців. Загалом було випущено 71 учня і 32 перейшли для подальшого навчання у реорганізований навчальний заклад³⁷. Таким чином, можна констатувати, що Херсонську землеробську школу дійсно можна назвати осередком аграрної освіти південноукраїнського селянства.

Сільськогосподарське училище. Постійні пошуки оптимальної організації роботи землеробської школи та поява законодавчої бази для організації аграрної освіти (Положення про училища 1878 р.) призвели до затвердження нового статуту та перетворення школи у сільськогосподарське училище. 25 травня 1882 р. було затверджене рішення Державної ради «Про перетворення Херсонського земського сільськогосподарського училища»³⁸, яке підпорядковувалося Міністерству державного майна (Департамент землеробства та сільської промисловості).

Згідно з рішенням повний теоретичний і практичний курс навчання продовжувався 6 років з додатковим терміном проходження практичної підготовки, яка могла тривати від 6 місяців до року. Фінансування училища здійснювалося як за рахунок Херсонського губернського земства та оплати за навчання, так і з державної скарбниці у сумі 7 800 руб. на рік. У разі наявності надлишкових сум вони йшли на спеціальний рахунок і направлялися на матеріальний розвиток училища – покращення приміщення, придбання навчальних посібників й інші потреби.

Реформування училища почало відбуватися з 1883 р. і тривало 5 років – до

³⁵ Ушкаренко В.А., Мартынова Т.Д. Херсонский государственный аграрный университет... С. 15-17.

³⁶ Исторический очерк 25-летней деятельности Херсонского земского сельскохозяйственного училища... С. 27-30.

³⁷ Ibid. С. 32, 34.

³⁸ Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 25 мая 1882 г. № 920. *Полный свод законов Российской империи* (ПСЗРИ). Собрание третье. Т. 2 «1882». Санкт-Петербург, 1886. С. 260-261.

1887 р. Оновленому закладу впродовж зазначеного періоду довелося повністю поновити роботу з формування нового внутрішнього устрою, перебудувати навчальний процес в училищі та реконструювати його приміщення, придбати нові навчальні посібники та реорганізувати господарську частину згідно вимог, які висував статут середнього сільськогосподарського навчального закладу³⁹ (рис. 1).

Рис. 1. Сільськогосподарське училище у Херсоні
(листівка поч. 20 ст. Видавець: Б. Вержбицкий и Ко в Варшаве)

Училище отримало другий розряд і, відповідно, штат працівників, кількість предметів викладання та їх обсяг значно збільшилися й упорядкувалися. Навчальний рік тривав увесь рік – з 15 січня по 15 грудня. Теоретичне навчання тривало 5 днів і шостий день призначався для роботи на фермі. Влітку два місяці (з 15 червня по 15 серпня) теоретичні предмети не викладалися й учні увесь час, окрім неділі, працювали на фермі. Теоретичне навчання складалося, як звичайно, з двох блоків – загальноосвітні та природничі предмети. Серед загальноосвітніх предметів викладалися: Закон Божий, математика, креслення, історія, російська та німецька мови; природничих – географія, мінералогія, ботаніка, фізіологія тварин і рослин, зоологія, фізика, хімія, геодезія. Викладалися і спеціальні предмети: сільськогосподарська економія та рахівництво, тваринництво, вчення про землеробські машини та знаряддя, сільськогосподарські технології, сільське будівельне мистецтво, аграрне право («Закони, що необхідні для сільського господаря»), огляд сільськогосподарської промисловості.

Практичні заняття вихованців на полях ферми полягали у вивченні різних способів обробки ґрунту та збору врожаю, у вивченні способів догляду за худобою і т.д. Вихованці призначалися почергово на всі роботи, не виключаючи випасу худоби та роботи на скотному дворі. Більшу частину часу (56,9%) учні проводили у полі, далі йшли: огородині і сад (18,7%), скотний двір (13%), догляд за машинами та

³⁹ Нагрибельний Я.А. Розвиток професійної освіти на Херсонщині... С. 102.

різні роботи (1%), чергування по полю та скотному двору (7,9%). Крім того учні брали участь в організації харчування вихованців на кухні⁴⁰.

Вже у перший навчальний рік після реформування училище мало досить солідну матеріальну базу. Реманент у 1883 р. складав: мертвий – косарка Вуда, чоточний насос, колоністська віялка, сортувальня Перноле, чотири борони Говарда, каток для прикатування полів; живий – 16 коней (4 продали й одна померла), 16 волів, 20 корів і телят (5 продали), 118 овець (23 продали і 17 втрачено), 77 свиней (46 продали і 8 втрачено), а також свійська птиця (кури, гуси, качки, індики, і, навіть, павичі та цесарки)⁴¹. Мала ферма і власний вітряк, який планувалося перетворити на паровий млин з метою отримання прибутку.

Важливу роль у роботі училища відіграли практичні заняття учнів із різних галузей сільського господарства, головним чином рільництва. Вони носили характер практичного спрямування та вплинули на визнання закладу у межах всієї держави. Треба зазначити, що діяльність педагогічної ради Херсонського земського сільськогосподарського училища спрямовувалася згідно програми, яка стосувалася організації сільськогосподарської освіти, що була запропонована у 1890 р. земським зібранням. Так, уже з 1891 р. в училищі щорічно збиралися курси народних учителів для ознайомлення останніх із садівництвом, городництвом, шовківництвом та іншими галузями сільського господарства⁴².

Навчальний процес був практично незмінним до 1904 р. і з кінця 19 ст. доповнювався постійними екскурсіями старших класів до різних місцевостей як в межах губернії, так і поза нею. Учні відвідували кращі, відомі на всю імперію господарства, також оглядали різного роду фабрики та заводи, знайомлячись з їхньою роботою⁴³.

З 1 січня 1912 р. Херсонське земське сільськогосподарське училище було реформовано за Положенням від 26 травня 1904 р. Були розроблені новий статут, навчальні плани, внутрішня документація тощо, де більшу частину годин відводили на практичні заняття. До 1919 р., не дивлячись на різного роду трансформації на покращення навчального процесу, зберігало своє ключове призначення та змістовне навантаження в освітньому процесі. Символічним є те, що останнім директором училища став його випускник 1897 р. Федір Рубін⁴⁴.

Протягом 1883-1899 рр. в училищі навчалося 2027 осіб, з яких завершили навчання близько 25%. За станами учні поділялися наступним чином: селяни та солдати – 24,7%, міщани – 25,3%, дворяни – 33,4%, інші – 16,6%. Звідси бачимо, що навчальний заклад перестав бути переважно селянським, а став змішаним, де не було переважаючого стану. При цьому зазначене співвідношення змінювалося з роками – селянське представництво зменшувалося на користь міщан і дворян. Розширилися і географія вступників, адже окрім представників Херсонської губернії, до училища вступали мешканці Таврійської, Катеринославської, Бессарабської, Полтавської, Чернігівської, Київської, Подільської, Волинської,

⁴⁰ Белоконский И.П. Земство и сельскохозяйственные школы. Чернигов: ред. «Зем. сборника Чернигов. губ.», 1894. С. 96-98; Исторический очерк 25-летней деятельности Херсонского земского сельскохозяйственного училища... С. 55.

⁴¹ Белоконский И.П. Земство и сельскохозяйственные школы... С. 100-101.

⁴² Нагрибельный Я.А. Развитие профессиональной освіти на Херсонщине... С. 104.

⁴³ Ушкаренко В.А., Мартынова Т.Д. Херсонский государственный аграрный университет... С. 21.

⁴⁴ Ibid С. 35, 41-42.

Харківської губернії, і навіть віддалених районів імперії⁴⁵. Усе це свідчить на користь того, що училище перетворилося із регіонального навчального закладу, на передовий центр аграрної освіти України.

НИЖЧІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ШКОЛИ У НАДЧОРНОМОР'І

В останній чверті 19 ст. все гостріше постало питання підготовки професійних агрономів саме у селянському середовищі, що могло бути досягнуте створенням мережі сільськогосподарських шкіл нижчого рівня. Як вже зазначалося вище, ініціатива відкриття таких навчальних закладів виходила від місцевих прогресивних землевласників – Фальц-Фейнів, Ерделі, Скадовських, Юріциних, Скаржинських та ін., а також земських діячів Херсонської губернії.

Ямчитська нижча сільськогосподарська школа. Історія виникнення цього навчального закладу пов'язана з ім'ям одесита польського походження, помічника секретаря Одеського комерційного суду, титулярного радника Павла Захаровича Ямчитського (1800-1882), який відомий своєю благодійністю. Після смерті титулярного радника за рішенням Одеського окружного суду від 11 січня 1883 р. до виконання було затверджено його заповіт. Серед багатьох розподілених капіталів 49,5 тис. руб. отримало Херсонське губернське земство для створення на базі Криворізького народного училища сільськогосподарського навчального закладу⁴⁶. На честь свого благодійника школа була названа Ямчитською.

Державна скарбниця виділила під школу 402 дес. землі в 7 км від Кривого Рогу (сьогодні територія металургійного комбінату), де було створено навчально-господарчу базу. Фінансування школи було змішаним і складалося: а) допомога Головного управління землеробства та землеустрою; б) відсотки з капіталу Ямчитського; в) пожертви та внески; г) прибутки ферми; д) плата за навчання⁴⁷. Кошторис на утримання школи затверджувався щорічно і коливався у середньому від 25 до 45 тисяч рублів. Повний пансіон для учня, що самостійно оплачував навчання, складала на рік досить солідну суму у 100 руб., але для найбільш бідних учнів з Херсонської губернії була можливість вчитися за рахунок 30 стипендій від капіталу П. Ямчитського⁴⁸.

Школа розпочала свою роботу 1 жовтня 1889 р. Навчання тривало 3-4 роки і поділялося на 4 класи: підготовчий клас і три спеціальних. На навчання приймалися хлопці всіх станів від 13 років – до підготовчого класу, від 14 – до першого класу (серед учнів зустрічалися найстарші юнаки віком 23 роки)⁴⁹. Від вступників вимагалися знання загальних предметів в обсязі курсу початкових першокласних або двокласних сільських училищ в залежності від того, до якого

⁴⁵ Исторический очерк 25-летней деятельности Херсонского земского сельскохозяйственного училища... С. 88-89, 138.

⁴⁶ Ямчитский П.З. Завещания. Одесса: Слав. тип. Е. Хрисогелос, [1915]. С. 3-15; Слюсаренко Н.В., Гончар М.В. Діяльність Ямчицької нижчої сільськогосподарської школи на освітній ниві Херсонської губернії. Педагогічний альманах. 2012. Вип. 15. С. 259.

⁴⁷ Отчет по Ямчитской низшей сельскохозяйственной школе 1-го разряда за 1908-1909 учебный год. Херсон: Типолитография О.Д. Ходушиной, 1910. С. 1.

⁴⁸ Слюсаренко Н.В., Гончар М.В. Діяльність Ямчицької нижчої сільськогосподарської школи... С. 260.

⁴⁹ Слюсаренко Н.В., Гончар М.В. Організація навчання учнів Ямчицької нижчої сільськогосподарської школи Херсонської губернії. Педагогічний альманах. 2012. Вип. 16. С. 249.

класу вступив учень. Прийом до першого класу відбувався з 15 вересня до 1 жовтня, а також весною на початку квітня⁵⁰.

Навчальний процес поділявся на два періоди – осінньо-зимовий і весняно-літній і передбачав теоретичні (уроки) і практичні заняття (виконання різнопланових видів робіт у шкільних майстернях або на шкільному полі). Осінньо-зимовий розпочинався на початку жовтня і тривав до початку квітня з перервою на Різдва (грудень) і Великодні (квітень) канікули. Весняно-літній розпочинався на початку квітня і тривав до жовтня. Цей період був цілковито пов'язаний з роботами на шкільному полі та в господарстві.

Навчальні плани, як і в будь-якому освітньому закладі, постійно змінювалися у бік вдосконалення. Так, у 1900-01 н.р. до шкільної програми входили наступні предмети: загальноосвітні – Закон Божий, російська мова, арифметика, геометрія, правознавство, російська історія, чистописання, географія, креслення, церковний спів (пізніше від цього предмета відмовилися); природничо-професійні – природничі науки, землеробство, скотарство (тваринництво), садівництво, землемірство⁵¹. В останньому передвоєнному навчальному році вже бачимо виокремлену групу природничих предметів – ботаніку, зоологію, фізику та хімію⁵². Отже природничим наукам стали приділяти значно більше уваги.

Практичні заняття в зимовий період виглядали таким чином: з учнями I і II кл. проводились заняття з демонстрації дослідів з фізики і хімії, з учнями II кл. – з механічного аналізу ґрунтів, з учнями III кл. – з маслоробства. До того ж з учнями II і III кл. здійснювалися геодезичні та геометричні креслення. У літній період учні I і II кл. ходили на екскурсії з метою збору ботанічних та ентомологічних зразків, з учнями III кл. проводилися навчально-практичні заняття із землемірства. Практичні заняття для учнів молодших класів склалися з виконання найпростіших робіт, під час яких вони навчалися користуватися інструментами, що застосовуються в ковальській і столярній справі. У теслярсько-столярній майстерні учні вивчали різні з'єднання дерева, відпрацьовуючи набуті навички на виготовленні простих виробів – столів, лав тощо. У ковальській майстерні учні вправлялися у клепанні та зварюванні заліза, відпрацьовуючи набуті навички на виготовленні простих виробів – зубців для борони, болтів тощо⁵³.

Вже через 5 років свого існування школа мала досить потужну матеріально-технічну базу (рис. 2): 1) головний корпус (кам'яна одноповерхова будівля із залізним дахом, де розміщувалися спальня, класи для учнів, канцелярія школи, бібліотека, квартира управляючого школою, квартира фельдшера з аптекою та ізолятор для хворих учнів); 2) кухня й учнівська їдальня (кам'яна, крита залізом); 3) два кам'яних флігелі (криті залізом) для чотирьох квартир викладачів; 4) господарчі приміщення. На шкільній фермі утримувалися корови, бугаї, телята, свині, вівці, коні, птиця⁵⁴.

⁵⁰ [Мельник О.]. Ямчیتська сільськогосподарська школа. В: Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг: Вид-во «СТПРЕС», 2009. С. 239.

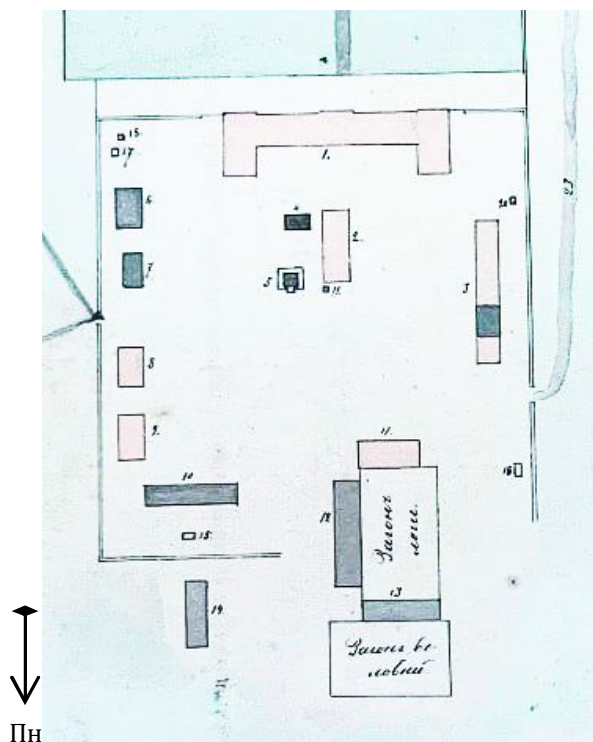
⁵¹ Зубенко І.Д. Отчет о состоянии Ямчитской низшей сельскохозяйственной школы за 1900-1901 учебный год. Сборник Херсонского земства. 1902. № 7. С. 82-83.

⁵² Слюсаренко Н.В., Гончар М.В. Організація навчання учнів... С. 251.

⁵³ Ibid. С. 253.

⁵⁴ Слюсаренко Н.В., Гончар М.В. Діяльність Ямчицької нижчої сільськогосподарської школи... С. 262.

В.В. Морачевський у 1910 р. так описував господарство школи: «Сівообіг у господарстві школи прийнято – на одній ділянці трипільний, а на іншій – дванадцятипільний з чорною парою, просапними рослинами та посівами трав. Для навчання учнів школи є ковальсько-слюсарна та столярна майстерня, де учні самі виготовляють віялки, вози, колеса, лави й інші предмети сільського побуту. При школі є деревні та плодові розсадники, невелика навчальна пасіка, штучно насаджений ліс на площі до 3 десятин та ін.»⁵⁵.

Розташування будівель:

1. Головний корпус школи.
2. Їдальня.
3. Хлібна комора; сарай і кладова землеробських знарядь.
4. Погріб.
5. Льодовник.
6. Столярна майстерня.
7. Кузня.
8. Молочня.
9. Баня та пральня.
10. Приміщення для робочих і майстрів.
11. Конюшня і коровня.
12. Приміщення для коней.
13. Приміщення для волів.
14. Птичня.
- 15-17. Ретиради (туалети).
- 18-20. Сміттєві ями.
- 21-22. Колодязі.
23. Прогін до ставка.

Рис. 2. Фрагмент плану садиби Ямчитської нижчої сільськогосподарської школи. 1893 р. (навколо навчально-господарчого комплексу знаходилися сад, ставок, поля, огороди) (фотокопія з приватної колекції)

Необхідно зазначити, що Ямчитську школу можна з повним правом назвати селянською, адже основу учнівського контингенту склали вихідці із селянських родин (див. рис. 3). Більшість учнів були мешканцями Херсонської губернії, але прибували й із сусідніх губерній Наддніпрянщини: Катеринославської, Полтавської, Таврійської. Також зустрічаємо поодинокі випадки вихідців Київської, Мінської, Тульської, Люблінської губерній і т.д. В середньому у школі навчалася бл. 50 учнів, з яких щорічно закінчували навчання 10-15 осіб.

У 1918 р. школа припинила свою діяльність і відновилася в іншому статусі лише після встановлення радянської влади.

⁵⁵ Морачевский В.В. Екатеринослав и расходящиеся от него пути. В: Семенов-Тянь-Шанский В.П. (ред.). Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга. Т. 14: Новороссия и Крым. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена, 1910. С. 583.

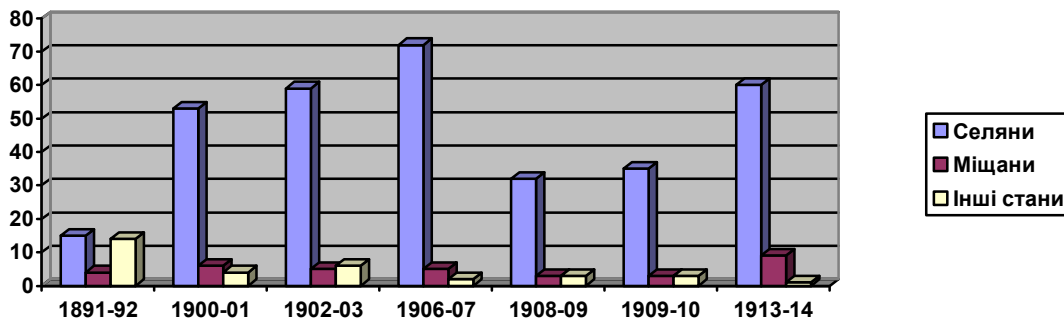

Рис. 3. Соціальне походження учнів Ямчитської школи на початку 20 ст.⁵⁶

Ольгинська нижча сільськогосподарська школа. Меценатство на освітній ниві проявилось й у відкритті іншого сільськогосподарського навчального закладу – Ольгинської нижчої сільськогосподарської школи I розряду, яка постала у с. Мигія Єлисаветградського повіту (нині Миколаївська область). Ідея її будівництва виникла у місцевого поміщика Йосифа Петровича Скаржинського (1857-1939), який розумів важливість сільськогосподарської освіти серед населення регіону. Назву «Ольгинська» отримала на честь першої дружини Й. Скаржинського – Ольги, яка передчасно пішла з життя.

Протягом 1888-1889 рр. тривало листування та підготовка документів для відкриття навчального закладу. 27 грудня 1889 р. було підписано договір між Департаментом землеробства та сільської промисловості Міністерства державного майна і Й. Скаржинським, який і унормував заснування школи на основі нормального положення про нижчі сільськогосподарські школи 1883 р. Головною метою школи проголошувалося «поширення у народі, переважно шляхом практичних занять, основних знань із сільського господарства загалом і, зокрема, з конярства, шовківництва та борошномельної справи, а також з ремесел столярного та ковальського»⁵⁷. Статут було затверджено 30 вересня 1890 р. і вже 27 жовтня 1890 р. відбулося офіційне відкриття школи.

⁵⁶ Складено автором за: Отчет о состоянии Ямчитской низшей сельскохозяйственной школы за 1891-1892 учебный год. *Сборник Херсонского земства*. 1893. № 5. С. 106-139. С. 109; *Зубенко И.Д.* Отчет о состоянии Ямчитской низшей сельскохозяйственной школы за 1900-1901 учебный год... С. 104; *Мазверсит И.В.* Отчет о состоянии Ямчитской низшей сельскохозяйственной школы за 1902-1903 учебный год. *Сборник Херсонского земства*. 1904. № 8. С. 65-106. С. 67; Отчет по Ямчитской низшей сельскохозяйственной школе 1-го разряда за 1906-1907 учебный год. [Херсон]: [Типолитография О.Д. Ходушиной], [1908]. С.12; Отчет по Ямчитской низшей сельскохозяйственной школе 1-го разряда за 1908-1909 учебный год. Херсон: Типолитография О.Д. Ходушиной, [1910]. С. 7; Отчет по Ямчитской низшей сельскохозяйственной школе 1-го разряда за 1909-1910 учебный год. Херсон. Типолитография О.Д. Ходушиной. [1911]. С. 8; Отчет по Ямчитской низшей сельскохозяйственной школе 1-го разряда за 1913-1914 учебный год. Херсон: Типолитография О.Д. Ходушиной, [1915]. С. 5. *Прим.:* за деякі роки вказано кількість учнів на початок року і на кінець, то у таких випадках бралася більша цифра, оскільки вона показує кількість учнів зазначеного стану у вказаному навчальному році. – *Авт.*

⁵⁷ Устав Ольгинской низшей сельскохозяйственной школы 1-го разряда, Херсонской губернии, Єлисаветградского уезда, в имени Иосифа Петровича Скаржинского, села Мигее. *Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате*. 1890. № 120 (14 декабря). Ст. 1153. С. 3012.

Фінансування школи відбувалося з трьох джерел (деякі сучасні дослідники стверджують, що заклад утримувався цілковито на кошти Скаржинських, але це не так): а) щорічної допомоги у 3000 руб. від Міністерства державного майна⁵⁸; б) внесків від приватних осіб і товариств, що направлялися на утримання учнів та інші потреби; в) капіталів, що виділялися засновником.

Навчальний курс у школі тривав 3 роки і розподілявся на три класи. На навчання приймалися хлопці з 14 років (у підготовчий клас – з 12-13 років), які повинні були володіти знаннями із загальноосвітніх предметів в обсязі початкової народної школи (підготовчий клас), а для першого класу – в обсязі двокласного сільського училища. Прийом відбувався, як правило, з 15 вересня по 1 жовтня (додатково відбувався набір до 1-го класу навесні до 1 квітня). Навчання було змішаним, тобто могли вчитися як пансіонери, що жили при школі, так і учні, що приходили на навчання. Цікавим було те, що у статуті на вимогу Скаржинського, був пункт про те, що в класі не могло бути більше 30 учнів, а в кінці кожного навчального року учні отримували від засновника диференційовану винагороду за свою роботу (рівень винагороди визначали наглядачі за сільгоспроботами під час практичних занять).

Теоретичний курс складався із Закону Божого, російської мови, арифметики, географії, російської історії, креслення, основи землемірства, основи природничих знань, практичне землеробство з основами борошномельної справи та боротьби із шкідниками, скотарство із конярством, ветеринарією та шовківництвом, основи аграрного права та церковний спів.

Практичний курс поділявся на сільськогосподарський і ремісничий. До першого блоку відносилось полезнавство, скотарство, конярство, борошномельна справа, шовківництво, садівництво й інші види робіт, а до другого – столярна та ковальська справи⁵⁹.

За кошти мецената був збудований кам'яний головний корпус із двома крилами – флігелями і підвальним приміщенням (рис. 4). У головній частині корпусу були розміщені: учительська, три навчальні кабінети, перші класи, спальні, вбиральні, їдальня, бібліотека і гардеробна. На другому поверсі знаходилися квартири фельдшера та економа, аптека, ізолятор, учнівська бібліотека. Опалення корпусу відбувалось за допомогою печей, освітлення здійснювалось гасовими лампами, а з жовтня 1914 р. воно стало електричним. Також були зведені двоповерховий житловий будинок і декілька виробничих приміщень. Крім того, Й. Скаржинський виділив для школи 109 га польової та садибної землі і необхідну кількість тягової сили, реманент та худобу⁶⁰.

У 1895 р. Й. Скаржинський передав школу у державну власність, але залишався її опікуном до 1907 р. У зв'язку із зміною власника було розроблене нове Положення, яке було затверджено 29 січня 1896 р.⁶¹ Школа перетворювалася на

⁵⁸ Договір про щорічну допомогу був чинним до 1 жовтня 1894 р. і його завершення підштовхнуло засновника надалі передати школу у державну власність. – *Прим. авт.*

⁵⁹ Устав Ольгинской низшей сельскохозяйственной школы 1-го разряда... С. 3013-3017.

⁶⁰ Дорошенко О.М. Добродійно-меценатська діяльність Скаржинських: церковна та освітня справа. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія.* 2012. Т. 180, Вип. 168. С. 19-20.

⁶¹ Высочайше утвержденное Положение об Ольгинской низшей сельскохозяйственной школе. 29 января 1896 г. № 12491. *Полный свод законов Российской империи (ПСЗРИ).* Собрание третье. Т. 16 «1896». Отд. 1. Санкт-Петербург, 1899. С. 81-83.

чотирикласну із терміном навчання 4 роки. Нижчий віковий ценз учнів збільшився до 14 років.

Більше уваги стали приділяти теоретичній підготовці, яка збільшилася і стала більш різноманітною. Так, до землемірства було додано геометрію та креслення, до землеробства додано сільськогосподарську економію, а в практичному курсі з'явилося городництво, бджільництво, ремонт сільськогосподарських знарядь тощо. Важливі положення, які були упроваджені Скаржинським – винагорода за працю, півпансіон для місцевих мешканців, стипендії для здібних і незаможних учнів – було збережено⁶².

Рис. 4. Будівля Ольгинської школи. 1900-і рр.
(Семенов-Тянь-Шанский В.П. (ред.). Россия... С. 250)

У 1903 р. було затверджено нову версію Статуту, за яким збільшено фінансування школи, уточнено селянську та регіональну зорієнтованість закладу: «при рівних умовах, перевага надається синам селян-землевласників, що мають надільну або куплену землю, а між ними селянам села Мигії та навколишніх хуторів»⁶³. Було зменшено плату за пансіон – 100 руб повний пансіонер, і 50 – півпансіонер. При цьому значна увага і далі приділялася пансіонерам «за рахунок спеціальних коштів школи», а учні без пансіону, які проживали по місцю,

⁶² Высочайше утвержденное Положение об Ольгинской низшей сельскохозяйственной школе. 29 января 1896 г. № 12491... С. 81-82.

⁶³ Об утверждении устава Ольгинской низшей сельскохозяйственной школы 1 разряда (Собр. указ. 8-го августа 1903 г. № 83). *Техническое образование*. 1904. № 2 (февраль). С. 15.

отримували освіту безкоштовно. Теоретичний і практичний курси змістовно практично не змінилися.

Із січня 1913 р. Ольгинську школу було перетворено в Ольгинсько-Скаржинське сільськогосподарське училище з додатковим педагогічним класом. Учні переважно походили із селянської та міщанської верстви населення. Навчання в училищі було безкоштовним, плата бралися лише за одяг, житло і харчування. Більшість учнів були стипендіатами таких установ, як: Головне управління землеустрою і землеробства, Херсонське губернське земство, Єлисаветградське повітове земство, Одеське повітове земство, Ананіївське повітове земство. Державні стипендії призначалися Радою училища найбільш здібним студентам і тим, хто потребував матеріальної підтримки. Існувала стипендія імені Й. Скаржинського, яка надавалась ним особисто найталановитішим учням.

При школі була сформована бібліотека й організована метеорологічна станція. У 1904 р. до наявних у школи 100 десятин було додано ще 500 десятин із державної скарбниці, що знаходилися у 8 км від шкільної садиби (Хутір Оброчний). Як зазначає українська дослідниця О. Дорошенко, з часом хутір набув навчально-комерційного характеру⁶⁴.

Перша світова війна та революційний розвій перервали прогресивний поступ училища, але, не дивлячись ні на що, йому не лише вдалося утриматися, а й дістатися сьогодення, продовжуючи готувати професійні кадри для сільського господарства нової України.

Одеська школа садівництва та городництва. У середині 1880-х років в Одесі вирішили повернутися до підготовки фахівців аграрного профілю за напрямком садівництво та городництво (вище згадувалося про створення подібної школи в Одесі та її пізніше переведення до Умані). Ініціатива відкриття навчального закладу належала Одеському відділенню Імператорського російського товариства садівництва. Головою товариства на той час був відомий одеський меценат і благодійник Григорій Григорович Маразлі (1831-1907), який гаряче підтримав ідею, виділивши для школи свою дачу на Малому Фонтані (Французький бульвар) з ділянкою у 5 десятин, училищним будинком, церквою, сторожкою і допоміжною старою будівлею. Пізніше Г.Г. Маразлі надав кошти на будівництво нової будівлі для мешкання учнів-інтернів (повних пансіонерів) і на початку 1890-х років школа отримала сталий комплексний вигляд (рис. 5)⁶⁵. Враховуючи неабияку участь благодійника у розбудові начального закладу, серед одеситів школу почали називати «Школа садівництва імені Маразлі» (натомість благодійність ця була досить умовною, про що буде сказано нижче).

Більшу частину фінансування школа отримувала від міської влади Одеси – 3850 руб., Міністерства державного майна виділяло із скарбниці 1500 руб., ще по 500 руб. виділяли повітові земства – Одеське, Ананьївське та Тираспольське й Одеське відділення Імператорського російського товариства садівництва виділяло 1000 руб.⁶⁶ Дослідниця О. Волос вказує, що тільки в перший рік існування школи (1886) на її утримання було витрачено 10363 руб. 11 коп., із них 1771 руб. 44 коп. виділила скарбниця, 1500 руб. – земство, 5574 руб. 57 коп. – сільськогосподарські

⁶⁴ Дорошенко О.М. Історія Ольгинсько-Скаржинської сільськогосподарської школи... С. 252.

⁶⁵ Одесса 1794-1894. К столетию города / Издание Городского общественного управления. Одесса: Типография А. Шульце, 1895. С. 680.

⁶⁶ Гончар М.В. Развитие нижней профессиональной освіти на Півдні України... С. 110.

товариства та міські громадські установи і 982 руб. 50 коп. становила платня учнів за навчання⁶⁷. При цьому у звіті відзначалося, що протягом 1 жовтня – 31 грудня 1886 р. школа отримала на свою діяльність лише 1475 руб.⁶⁸ Ймовірно дослідниця вказала усі суми, витрачені як для відкриття школи, так і її утримання з моменту відкриття.

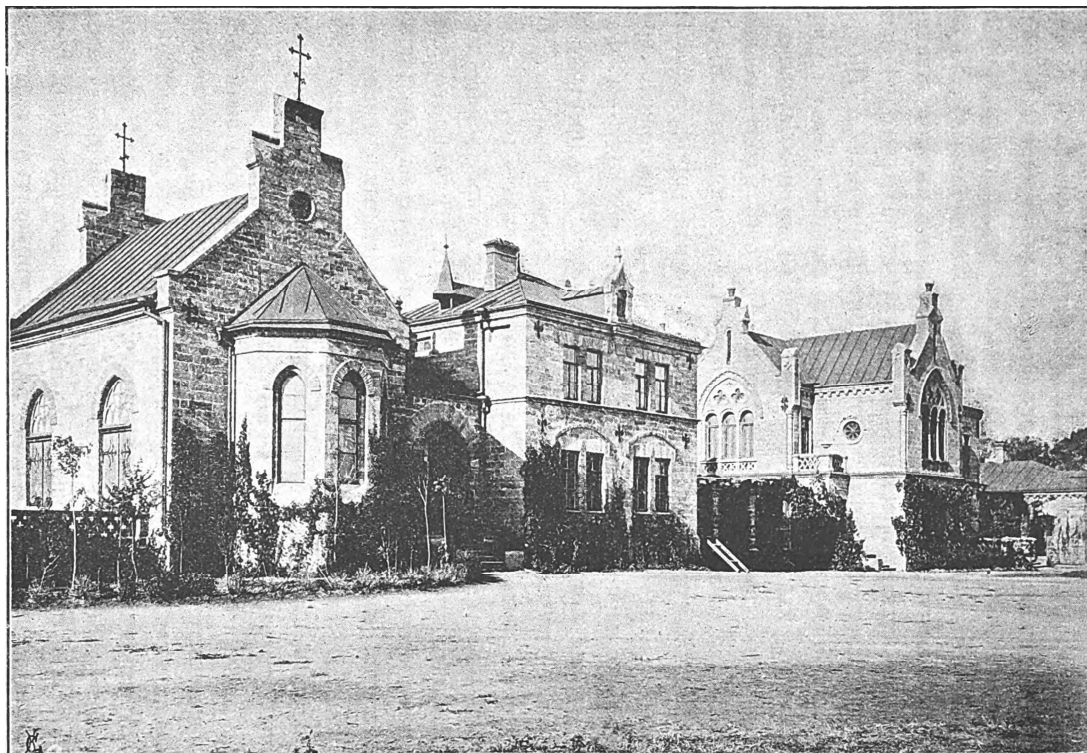

Рис. 5. Школа садівництва та городництва на початку 1890-х років (фото з книги: Одесса 1794-1894. К століттю города... С. 681).

Офіційне відкриття школи відбулося 1 жовтня 1886 р. Метою школи було проголошено «ознайомити учнів теоретично і практично з основами плодівництва, городництва і почасти квітництва настільки, щоб учень, який закінчив курс школи, міг цілком осмислено виконувати садові роботи. Для цієї мети при школі влаштовано плодовий і декоративний сад, город і розплідник, де вихованці можуть наочно ознайомитись із практичними прийомами своєї справи»⁶⁹.

Навчання у школі було п'ятирічним для вступників, що не мали базової освіти – 2 класи підготовчих класів і 3 – спеціальних. У разі наявності освіти рівня початкового народного училища можна було вступити відразу до першого спеціального класу, а за наявності домашньої освіти – витримавши вступні іспити.

⁶⁷ Волос О.В. Пропаганда сільськогосподарських знань земськими установами... С. 52.

⁶⁸ Карпов Н. Отчет о состоянии Одесской школы садоводства и огородничества с 1-го октября 1886 по 1-е января 1887 года. *Отчет и труды Одесского отдела Императорского Российского общества садоводства за 1886 год*. Одесса: тип. А. Шульце, 1887. С. XXII.

⁶⁹ Одесса 1794-1894. К століттю города... С. 680.

На навчання приймалися діти усіх станів віком від 14 років. Учні могли бути пансіонерами, напівпансіонерами та приходні. Повний пансіон обходився у 150 руб на рік, напівпансіон – 84 руб і приходні учні взагалі нічого не платили, але й нічим, окрім навчання, не користувалися⁷⁰.

Навчання в Одеській школі садівництва й городництва мало переважно практичний характер. У зимовий період учні 3 години вивчали теоретичні дисципліни, а 4 години – працювали в саду, оранжереї. У літній період – відпрацьовували практичні навички винятково в саду й оранжереї по 9-10 годин на день. До теоретичного курсу входили загальноосвітні дисципліни – Закон Божий, російська мова, арифметика, письмо, креслення, спів і природничо-спеціальні – природознавство, фізика, землевпорядкування, садівництво та городництво⁷¹. До практичної підготовки відносилися усі роботи, які були необхідні в саду чи городі: перекопка землі та внесення добрив, окультурення ділянок, підготовка та посадка саджанців, обслуговування парників, виготовлення посівних ящиків, обрізання дерев і виноградних лоз та їх щеплення, створення квіткових клумб тощо⁷².

Кількість учнів у школі була невелика. Одночасно у п'яти класах щорічно навчалось в середньому 35-40 учнів. Протягом своєї 25-річної історії контингент учнів постійно змінювався. Так, у 1889 р. у школі навчалось 33 особи, з яких 89% це були діти селян і міщан⁷³; 1892 – 36 учнів, які за соціальним складом поділялися наступним чином: міщани – 41,6%, селяни – 16,6%, діти дворян і чиновників – 17,2%, військових – 13,8%, іноземці – 8,3%⁷⁴, у 1895 – 31 учень, де міщани – 32,3% і селяни – 32,3% складали переважну більшість⁷⁵, а вже у 1913 р. навчалось 75 учнів, з яких аж 46 складали селяни⁷⁶. Таким чином, школа пройшла шлях від міщанського навчального закладу до селянського.

Необхідно також відмітити цікавий факт, який зазначив М. Гончар у своєму дослідженні, що згідно з інформацією Херсонського земства, зі 103 випускників, які закінчили школу у період з 1886 по 1901 рр., 75-78,5% працювали за фахом⁷⁷, що свідчило про ґрунтовність професійної підготовки.

Школа садівництва, як сказано вище, була побудована на дачі Маразлі та на

⁷⁰ Отчет о деятельности школы садоводства и огородничества 2-го разряда, состоящей при Одесском отделе Императорского Российского общества садоводства за 1892 год. Одесса: тип. А. Шульце, 1893. С. 3.

⁷¹ Гончар М.В. Развитие нижней профессиональной освіти на Півдні України... С. 110.

⁷² Отчет о деятельности школы садоводства и огородничества 2-го разряда, состоящей при Одесском отделе Императорского Российского общества садоводства за 1892 год... С. 7-9.

⁷³ Императорское русское техническое общество. Труды организационного комитета съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России. IV секция: Сельскохозяйственное образование. Санкт-Петербург: «Владимирская» типолитография Л. Мордуховой, 1890. Додаток 1.

⁷⁴ Отчет о деятельности школы садоводства и огородничества 2-го разряда, состоящей при Одесском отделе Императорского Российского общества садоводства за 1892 год... С. 5.

⁷⁵ Отчет о деятельности Одесской школы садоводства и огородничества за 1894-1895 учебный год. *Отчет о деятельности Одесского отдела Императорского Российского общества садоводства за 1895 год*. Одесса: тип. А. Шульце, 1896. С. 32-37. Відсотки вираховані автором на основі загального списку учнів, оскільки в узагальненій таблиці звіту (с. 21) відсотки пораховані невірно. – Прим. авт.

⁷⁶ Краткие статистические сведения по подведомственным Департаменту Земледелия сельскохозяйственным учебным заведениям к 1 января 1913. Санкт-Петербург: Типография Киршбаума В.Ф., 1913. С. 82-83.

⁷⁷ Гончар М.В. Развитие нижней профессиональной освіти на Півдні України... С. 110.

його кошти, але при цьому місто оплачувало йому 945 руб. щорічно за наймання приміщень школи. Ці кошти сплачувались школою Маразлі як відсоткові гроші за капітал, витрачений їм на спорудження будинків школи. Поступово відділ Імператорського російського товариства садівництва заборгував йому дані виплати на суму близько 3000 руб. Після чого, як зазначається в нарисі до ювілею школи, «власник загрожував насильницьким видаленням школи» (при цьому Маразлі неодноразово субсидував кошти на потреби школи).

Окрім цього, у 1896 р. минув 10-річний термін, встановлений Маразлі для школи користування його ділянкою. Виходячи з цього, у 1898 р. на прохання відділу Товариства садівництва містом було виділено ділянку землі для розміщення школи – «з колишніх салганів, проти нових міських розсадників». Обраний у лютому 1903 р. новим головою Одеського відділу Імператорського російського товариства садівництва член міської управи Н.П. Дмитрієв у травні розпочав будівництво будівель школи садівництва на новому місці. 26 жовтня того ж 1903 р. відбулося відкриття й освячення нових будівель школи в іншому районі Одеси на 1-й Заставі⁷⁸. Остання згадка про школу відноситься до 1914 р.⁷⁹ і, можливо, з початком Першої світової війни вона завершила своє існування з припиненням фінансування.

Новополтавська єврейська нижча сільськогосподарська школа. В кінці 19 ст. активними діячами Єврейського колонізаційного товариства (ЄКТ), яке займалося вирішенням проблем євреїв-переселенців, все частіше стало підніматися питання про надання аграрної освіти євреям-землеробам. Ініціатором створення та проектантом школи був відомий одеський агроном Василь Олексійович Бертенсон (1861 – після 1928), а його вирішенням опікувався особисто голова Петербурзького відділення ЄКТ, барон Горацій Осипович (Герцель Євзельович) Гінцбург (1833-1909). Як зазначає відомий дослідник єврейської колонізації Південної України Яків Пасік, «питання про заснування єврейської сільськогосподарської школи в Херсонській губернії було офіційно поставлене у 1897 р.... і вирішувалося на найвищому державному рівні»⁸⁰.

4 червня 1899 р. було затверджене рішення «заснувати в Херсонському єврейському розселенні єврейську нижчу сільськогосподарську школу 2-го розряду за Положенням 27 грудня 1883 р.»⁸¹, тобто на загальних основах того часу. Фінансування школи у розмірі 10 000 руб щорічно відносилось за рахунок коштів, які виділялися на розвиток колоній. Південніше Новополтавки було виділено 300 десятин, а для зведення будівель школи та її обзаведення 25 000 руб. пожертвували приватні благодійники (Л. Бродський, І. Вавельсберг та барон Г. Гінцбург) та 35 000 руб. ЄКТ. Опікуном школи було призначено Г. Гінцбурга⁸².

⁷⁸ Решетов С. Дача Маразли. *Одесский альманах*. 2019. № 77. С. 113-114.

⁷⁹ Вся Одесса. Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 год. Одесса: Типография «Порядок», [1914]. С. 75.

⁸⁰ Пасик Я. Новополтавские еврейские сельскохозяйственные учебные заведения... С. 235.

⁸¹ Высочайше утвержденное мнение Департамента государственной экономики Государственного совета «Об учреждении Еврейской низшей сельско-хозяйственной школы в Херсонской губернии». 4 июня 1899 г. № 17070. *Полный свод законов Российской империи* (ПСЗРИ). Собрание третье. Т. 19 «1899». Отд. 1. Санкт-Петербург, 1902. С. 637.

⁸² Щукин В.В., Павлюк А.Н. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX – начало XX вв.): очерки истории; под. ред. М.Д. Гольденберга. Николаев: Издатель Шамрай П.Н., 2016. С. 307.

Окрім державного фінансування, бюджет школи складався також із внесків за утримання учнів-пансіонерів, з прибутків шкільної ферми та приватних внесків і пожертв.

Рис. 6. Навчальний корпус Новополтавської сільськогосподарської школи (Сучасний вигляд. Фото: <http://ptu42.mk.ua>)

2 вересня 1901 р. уряд затвердив статут і штат Новополтавської сільськогосподарської школи⁸³. Основною метою школи проголошувалося «поширення серед населення єврейських колоній херсонського розселення, переважно шляхом практичних занять, основних знань із сільського господарства взагалі та, зокрема, із садівництва, городництва, виноградарства та шовківництва, а також з ремесел: столярного, ковальського та шорного, у застосуванні для виготовлення нових і ремонту старих сільськогосподарських знарядь, машин і збруї»⁸⁴.

У жовтні 1902 р. пройшов конкурс, в якому прийняли участь 48 єврейських юнаків із колоній Херсонської, Катеринославської та Бессарабської губерній. Для

⁸³ Об утверждении устава и штата Ново-Полтавской еврейской низшей сельскохозяйственной школы 2-го разряда, Херсонского уезда и губернии. *Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате*. 1899. № 102 (23 октября). Ст. 1474; Об утверждении устава и штата Ново-Полтавской еврейской низшей сельскохозяйственной школы 2-го разряда, Херсонского уезда и губернии. *Техническое образование*. 1901. № 8. С. 2-3.

⁸⁴ Об утверждении устава и штата Ново-Полтавской еврейской низшей сельскохозяйственной школы... С. 2; *Пасик Я.* Новополтавские еврейские сельскохозяйственные учебные заведения... С. 237.

1-го класу було відібрано 24 учня і 5 листопада 1902 р. відбулося урочисте відкриття школи⁸⁵.

Школа була розрахована на 60 учнів. На навчання приймалися хлопчики віком 14 років і старше (у виняткових випадках – з 13 років). Вступники повинні були знати курс загальноосвітніх предметів в обсязі початкового народного училища. Учні поділялися на стипендіатів за державний кошт, повні та напівпансіонери власним коштом, учні із навколишніх колоній, які щоденно приходили на навчання.

Тривалість навчання становила 3 роки. Перші два роки навчання було теоретико-практичним. Теоретичний курс складався із загальноосвітніх предметів: єврейський закон, російська мова та письмо, арифметика, короткі відомості з географії та історії, хоровий спів (курс двокласного єврейського училища); і спеціально-природничих: ботаніка, зоологія, полеводство, землеробство, скотарство та ветеринарія, огородництво, садівництво та виноградарство, шовківництво та бджільництво⁸⁶.

Третій рік призначався винятково для практичної роботи (1850 годин) у полі та на фермах. Для цього на виділеній землі було створено зразкове господарство з посівами зернових і технічних культур, пасовищами (44 десятини), садом (3 десятини), виноградником (2 десятини), лісопосадками; були також молочна ферма (26 корів) і стайня (28 коней) для робочої худоби. Поряд зі школою виникло селище, в якому жив обслуговуючий персонал (у 1911 р. – 139 жителів)⁸⁷.

У 1905 р. відбувся перший випуск Ново-Полтавської єврейської сільськогосподарської школи, і з цього часу протягом 13 років щорічно закінчували школу до 20 осіб. У 1907 р. контингент учнів виглядав наступним чином: 55 осіб (усі євреї), з них 42 – сини колоністів... За місцем походження – з колоній Херсонської губернії було 29 учнів і з колоній інших губерній 17 учнів... Вік учнів від 13 до 19 років⁸⁸.

На 1 січня 1914 р. у школі перебувало 69 учнів. Усі вони були юдейського віросповідання. З них 50 осіб було євреїв-землеробів і 19 – інших станів; за віком: у віці до 15 років – 23, у віці 15-16 років – 33, у віці 17-18 років – 13; за родом занять батьків: діти землеробів – 51, діти службовців у сільськогосподарській частині – 4, інших – 14. За 12 років від часу заснування до школи вступило 277 осіб. У 1913 р. закінчило курс 16 осіб, що становить близько 70% до середньої кількості осіб, які вступали до школи. З числа тих, хто закінчив курс: займалися у своїх господарствах – 27%, служили по сільськогосподарській частині – 9%, служили з навчальної частини – 9%, займалися іншими професіями – 28%, навчалися в інших навчальних закладах – 13%, відбували військову службу – 7%, померли – 2%, відомості відсутні – 5%⁸⁹. Отже ми можемо побачити, що школа представляла собою чоловічий аграрний навчальний заклад, де навчалися переважно євреї-селяни Херсонської губернії. Натомість, на жаль, більшість випускників не

⁸⁵ Шайкин И.М. Сельскохозяйственная школа в еврейской колонии Ново-Полтавка (1902-1935). Запорожские еврейские чтения. Запорожье, 1998. Вып. 1. С. 102-106. С. 103.

⁸⁶ Об утверждении устава и штата Ново-Полтавской еврейской низшей сельскохозяйственной школы... С. 3.

⁸⁷ Щукін В.В., Павлюк А.Н. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии... С. 308.

⁸⁸ Ibid. С. 310-311.

⁸⁹ Пасик Я. Ново-Полтавские еврейские сельскохозяйственные учебные заведения... С. 242.

поверталися до землеробської праці, що, на думку деяких дослідників, пов'язано із малоземельністю сільського єврейства та небажанням молодих людей повертатися до сільських умов життя.

Революційні змагання 1917-1921 рр. привели до різкого скорочення, а згодом і припинення фінансування сільськогосподарської школи. У грудні 1918 р. на школу напали озброєні грабіжники, було поранено кілька викладачів і членів їхніх сімей. Надалі нальоти різних банд розорили та розгромили школу і вона припинила своє існування у початковому вигляді.

Висновки

З початком реалізації Селянської реформи все актуальнішим поставало питання підвищення ефективності сільського виробництва, що напряму було пов'язано із поширенням агрономічних знань і підготовкою професійних агрономів.

В останній чверті 19 ст. увага прогресивних кіл суспільства – земських органів, громадських організацій і приватних осіб до розвитку нижчої сільської профтехшколи неухильно зростала, об'єднувалися їхні зусилля щодо створення навчальних закладів. Відбувалися пошуки будівництва максимально ефективної моделі аграрної підготовки, насамперед селянства, яке безпосередньо займалося обробіткою землі. У результаті, на початку 20 ст. вже й на державному рівні стали розуміти роль сільськогосподарської освіти для підвищення ефективності аграрного виробництва та модернізації економіки.

У Херсонській губернії ключову роль у відкритті навчальних аграрних закладів і подальшому їхньому розвитку відігравали земства, громадські об'єднання та приватна ініціатива. Так, флагман середньої аграрної освіти на Півдні України – Херсонське середнє сільгоспучилище було започатковане та постійно опікувалося Херсонським губернським земством (при цьому перманентну допомогу навчальний заклад отримував від великих землевласників – Фальц-Фейнів, Ерделі, Скадовських та інших). Нижчі сільськогосподарські школи завдячують своїм існуванням переважно приватній ініціативі – Й. Скаржинський (Ольгинська школа), П. Ямчитський (Ямчитська школа), Г. Маразлі (Одеська школа садівництва та городництва) та діяльності громадських об'єднань – Одеське відділення Імператорського товариства садівництва (Одеська школа садівництва та городництва) та Єврейське колонізаційне товариство (Новополтавська школа). Держава, у розрізі підтримки й розвитку аграрної освіти, виступала здебільшого одним із інвесторів, регулятором і контролюючим органом, виконуючи в їх започаткуванні другорядну роль.

Не дивлячись на постійну нестачу коштів, слабку навчально-методичну, дидактичну й організаційно-правову базу аграрні навчальні заклади зробили суттєвий внесок у становлення системи підготовки кваліфікованого кадрового потенціалу сільського господарства регіону. Окрім того, нововідкриті заклади зробили певний внесок до наукових пошуків у в аграрній сфері, допомагали в організації зразкових полів, упроваджували нові сільськогосподарські культури, закладали нові сади, виноградники тощо.

Несли сільськогосподарські навчальні заклади і просвітницьку роль. На початку 20 ст. традиційним стало проведення на їх базі різного роду курсів (для агрономів, вчителів, селянства тощо) з викладанням знань із сільського господарства; а

Російське товариство з поширення освіти між євреями відряджало учителів єврейських шкіл до Новополтавки «для ознайомлення з постановкою навчання природознавству» і т.д.

Подяка Щиро дякуємо працівникам архівів і бібліотек за допомогу у пошуку матеріалів, а також кандидату педагогічних наук, доценту *Михайлу Гончару* (Берислав, Херсонська область) за фахові консультації надані під час написання статті та допомогу у пошуку інформації з архівних і бібліотечних фондів Херсона, що на сьогодні недоступні у результаті грабіжницьких дій російських окупаційних військ і колабораційної адміністрації.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Національного фонду досліджень України.

REFERENCES

- Belokonskii, I.P.** (1894). *Zemstvo i selskokhoziaistvennye shkoly* [Zemstvo and agricultural schools]. Chernigov [in Russian].
- Berezovska, T.V.** (2012). *Istoriia rozvytku ahrarnoi osvity na Mykolaivshchyni* [History of the development of agricultural education in the Mykolaiv region]. Mykolaiv: MDAU [in Ukrainian].
- Bogushevskii, S.K.** (1898). *Neskolko myslei o sisteme selskokhoziaistvennogo obrazovaniia v Rossii* [A few thoughts about the agricultural education system in Russia]. Yuriev: tip. K. Mattisena [in Russian].
- Brutskus, B.** (1903). *Shkoly selskokhoziaistvennye* [Agricultural schools]. In **Brokgauz, F.A. & Efron, I.A. (Eds.)**. *Entsiklopedicheskii slovar, 39a*, 626-633 [in Russian].
- Geiduk, F.I.** (1891). *Nashi nizshie selskokhoziaistvennye shkoly* [Our lower agricultural schools]. Odessa: tip. "Odesskikh novosti" [in Russian].
- Gorodskoe obshchestvennoe upravlenie** (1895). *Odessa 1794-1894. K stoletiiu goroda* [Odessa 1794-1894. To the city's centenary]. Odessa: Tipografiia A. Shultse [in Russian].
- Honchar, M.V.** (2015). *Rozvytok nyzhchoi profesiinoi osvity na Pivdni Ukrainy u II polovyni XIX – pochatku XX stolittia* [The development of lower professional education in the South of Ukraine in the second half of the 19th – early 20th century] (*Candidate's thesis*). Kherson [in Ukrainian].
- Doroshenko, O.M.** (2012). Dobrochynno-metsenatska diialnist Skarzhynskykh: tserkovna ta osvithnia sprava [Skarzhynskii' charitable and philanthropic activities: church and educational affairs]. *Naukovi pratsi. Seriia: Istoriia, 180 (168)*, 17-21 [in Ukrainian].
- Doroshenko, O.M.** (2008). *Istoriia Olhynsko-Skarzhynskoi silskohospodarskoi shkoly* [History of the Olga-Skarzhynska' Agricultural School]. *Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva, 19*, 249-255 [in Ukrainian].
- Iv-ko, N.** (1907). *Shkoly selskokhoziaistvennye* [Agricultural schools]. In **Brokgauz, F.A. & Efron, I.A. (Eds.)**. *Entsiklopedicheskii slovar, 2*, 886-887 [in Russian].
- Karpov, N.** (1887). *Otchet o sostoianii Odesskoi shkoly sadovodstva i ogorodnichestva s 1-go oktiabria 1886 po 1-e ianvaria 1887 goda* [Report on the state of the Odessa School of Horticulture and Vegetable Gardening from October 1, 1886 to January 1, 1887]. *Otchet i trudy Odesskogo otdela Imperatorskogo Rossiiskogo obshchestva sadovodstva za 1886 god*. Odessa: tip. A. Shultse, pp. XXII-XXIV [in Russian].
- Kniga, M.D.** (2018). *Stanovlenie i razvitie sistemy selskokhoziaistvennogo prosveshcheniia v guberniakh evropeiskoi Rossii (90-e gody XIX v. – 1917 g.)* [Formation and development of the agricultural education system in the provinces of European Russia (90s of the 19th century - 1917)]. (*Doctor's thesis*). Voronezh [in Russian].
- Kuzmin, N.N.** (1971). *Nizhnee i srednee spetsialnoe obrazovanie v dorevoliutsionnoi Rossii* [Lower and secondary specialized education in pre-revolutionary Russia]. Cheliabinsk: Yuzhnouralskoe knizhnoe izdatelstvo [in Russian].
- Mazversit, I.V.** (1904). *Otchet o sostoianii Yamchitskoi nizshei selskokhoziaistvennoi shkoly za 1902-1903 uchebnyi god* [Report on the state of the Yamchitskii' Lower Agricultural School for the 1902-1903 academic year]. *Sbornik Khersonskogo zemstva, 8*, 65-106 [in Russian].
- Melnyk, O.** (2009). *Yamchyt'ska silskohospodarska shkola* [Yamchitskyi' Agricultural School]. In

- Melnyk, O.O. & Balabanov, S.V. (Eds.).** *Istorychna entsyklopediia Kryvorizhzhia*. Kryvyi Rih: Vydavnytsvo «STPRES» [in Ukrainian].
- Miklashevskii, I.N.** (1893). *Ocherki iz istorii selskokhoziaistvennogo obrazovaniia v Rossii* [Essays on the history of agricultural education in Russia]. Sankt-Peterburg: tip. I.N. Skorokhodova [in Russian].
- Mironova, I.** (2021). Prosvitnytska ahronomichna dopomoha selianam Pivdnia Ukrainy na pochatku XX st. [Educational agronomic assistance for the South Ukraine's villagers in early XX century]. *Starozhytnosti Lukomoria*, 3 (6), 37-49. DOI: 10.33782/2708-4116.2021.3.75 [in Ukrainian].
- Morachevskii, V.V.** (1910). Ekaterinoslav i raskhodiashchiesia ot nego puti [Ekaterinoslav and the paths diverging from it]. In **Semenov-Tian-Shanskii, V.P. (Ed.)**. *Rossiiia. Polnoe geograficheskoe opisanie nashogo otechestva. Nastolnaia i dorozhnaia kniga*. Vol. 14: Novorossiiia i Krym. Sankt-Peterburg: Izdanie A.F. Devriena, pp. 556-688 [in Russian].
- Moskalskii, N.P.** (1881). *Selskokhoziaistvennye uchebnye zavedeniia vedomstva Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv* [Agricultural educational institutions of the Ministry of State Property]. Vol. 1: Srednie selskokhoziaistvennye uchebnye zavedeniia. Sankt-Peterburg: tip. V.F. Kirshbauma [in Russian].
- Nahrybelnyi, Ya.A.** (2012). *Rozvytok profesiinoi osvity na Khersonshchyni u druii polovyni XIX stolittia – na pochatku 1920-kh rr.* [The development of professional education in the Kherson region in the second half of the 19th century – in the early 1920s]. (*Candidate's thesis*). Mykolaiv [in Ukrainian].
- Nebolsin, A.G.** (1884). *Istorko-statisticheskii ocherk obshchego i spetsialnogo obrazovaniia v Rossii* [Historical and statistical essay on general and special education in Russia]. Sankt-Peterburg: tip. V.F. Kirshbauma [in Russian].
- Pasik, Ya.** (2020). Novopoltavskie evreiskie selskokhoziaistvennye uchebnye zavedeniia [Novopoltavka's Jewish Agricultural Educational Institutions]. *Istorkhni midrashi Pivnichnoho Prichornomoria*, 9, 235-265 [in Russian].
- Pavlenko, V. & Kutsipak, O.** (2002). Do pytannia pro rozvytok osvity v Khersonskii hubernii 1890-1910 rr. [To the question of the development of education in the Kherson province in 1890-1910]. *Pivdennyi arkhiv. Istorkhni nauky*, 9, 54-59 [in Ukrainian].
- Pichuzhkin, N.A.** (2017). *Ocherki ob istorii agrarnogo obrazovaniia v Rossii XIX veka* [Essays on the history of agricultural education in Russia in the 19th century]. Moskva: Megapolis [in Russian].
- Puzanov, M.F. & Tereshchenko, G.I.** (1980). *Ocherki istorii professionalno-tekhnicheskogo obrazovaniia v Ukrainskoi SSR* [Essays on the history of vocational education in the Ukrainian SSR]. Kiev: Vyshcha shkola [in Russian].
- Reshetov, S.** (2019). Dacha Marazli [Marazli's country house]. *Odesskii almanakh*, 77, 104-122 [in Russian].
- Rybchenko, D.M.** (2006). Stanovlennia silskohospodarskoi osvity v konteksti vsesvitnoi istorii [Formation of agricultural education in the context of world history]. *Istorkhni nauky i biohrafistyka*, 1. Retrieved from <https://inb.dnsgb.com.ua/2006-1/06rdvkv.html> [in Ukrainian].
- Shaikin, I.M.** (1998). Selskokhoziaistvennaia shkola v evreiskoi kolonii Novo-Poltavka (1902-1935) [Agricultural school in the Jewish colony of Novo-Poltavka (1902-1935)]. *Zaporozhskie evreiskie chteniia*, 1, 102-106 [in Russian].
- Shchukin, V.V. & Pavliuk, A.N.** (2016). Evreiskie zemledelcheskie kolonii Khersonskoi gubernii (XIX – nachalo XX vv.): ocherki istorii [Jewish agricultural colonies of the Kherson province (19 – early 20 centuries): essays on history]. Nikolaev: Izdatel Shamrai P.N. [in Russian].
- Slyusarenko, N.V. & Honchar, M.V.** (2012a). Diialnist Yamchyt'skoi nyzhchoi silskohospodarskoi shkoly na osvitnii nyvi Khersonskoi hubernii [The functioning of the lowest agricultural school by Yamchitskyi on a territory of the Kherson province]. *Pedahohichnyi almanakh*, 15, 258-263 [in Ukrainian].
- Slyusarenko, N.V. & Honchar, M.V.** (2012b). Orhanizatsiia navchannia uchniv Yamchyt'skoi nyzhchoi silskohospodarskoi shkoly Khersonskoi hubernii [The organization of the students education in Yamchitskyi' lower agricultural school in Kherson province]. *Pedahohichnyi almanakh*, 16, 249-254 [in Ukrainian].
- Sorokina, T.A.** (2019). Stanovlenie seti nizshikh selskokhoziaistvennykh shkol v Kurskoi gubernii v kontse XIX nachale XX veka [Formation of a network of lower agricultural schools in the Kursk province at the end of the 19th – early 20th century]. *Uchenye zapiski. Elektronnyi nauchnyi zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2 (50), Vol. 1, 8 p. Retrieved from https://api-mag.kursksu.ru/api/v1/get_pdf/3100 [in Russian].
- Stebut, I.A.** (1889). *Selskokhoziaistvennoe znanie i selskokhoziaistvennoe obrazovanie* [Agricultural knowledge and agricultural education]. Moskva: tip. I.I. Rodzevicha [in Russian].

- Trygub, O., Degtyarev, S. & Parkhomenko, V.** (2023). The Development of Vocational-Technical Education in the Ukrainian Governorates of the Russian Empire in the Late 18th and Early 20th Centuries. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*, 12 (2), 678-691. DOI: 10.13187/ejced.2023.2.678
- Trygub, O., Degtyarev, S. & Parkhomenko, V.** (2023). The Development of Vocational-Technical Education in the Ukrainian Governorates of the Russian Empire in the Late 18th and Early 20th Centuries. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*, 12 (3), 1071-1081. DOI: 10.13187/ejced.2023.3.1071
- Ushkarenko, V.A. & Martynova, T.D.** (1999). *Khersonskii gosudarstvennyi agrarnyi universitet: istoricheskii ocherk* [Kherson State Agrarian University: historical essay]. Kherson: Ailant [in Russian].
- Vasiliev, V.P. & Pichuzhkin, N.A.** (2017). *Stanovlenie i razvitie sistemy agrarnogo obrazovaniia v Rossii (XIX – nachalo XX veka)* [Formation and development of the agricultural education system in Russia (XIX - early XX centuries)]. Moskva: OOO Izdatelstvo “Triada” [in Russian].
- Vergunov, V.** [2017]. Fundatoru silskohospodarskoï nauky ta spetsialnoi haluzevoi osvity na ukrainskykh zemliakh profesoru M.H. Livanovu – 265 rokov [The founder of agricultural science and branch education in the Ukrainian lands Professor M.G. Livanov – 265 years]. *Eminak*, 1 (17), Vol. 2, 91-97 [in Ukrainian].
- Veselovskii, B.B.** (1909). *Istoriia zemstva za sorok let* [History of the Zemstvo for forty years]. Vol. 2. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo O.N. Popovoi [in Russian].
- Volos, O.V.** (2000). Propahanda silskohospodarskykh znan zemskymy ustanovamy na Khersonshchyni (80-ti rr. XIX – poch. XX st.) [Propagation of agricultural knowledge by zemstvo institutions in the Kherson region (80s of the 19th – early 20th century)]. *Naukovi pratsi: zbirnyk (Mykolaiv)*, 5: *Istorychni nauky*, 49-54 [in Ukrainian].
- Yamchitskii, P.Z.** (1915). *Zaveshchaniia* [Testaments]. Odessa: Slav. tip. E. Khrisogelos [in Russian].
- Zubenko, I.D.** (1902). Otchet o sostoianii Yamchitskoi nizshei selskokhoziaistvennoi shkoly za 1900-1901 uchebnyi god [Report on the state of the Yamchitskiy' lower agricultural school for the 1900-1901 academic year]. *Sbornik Khersonskogo zemstva*, 7, 81-125 [in Russian].